

M.P.H.M. Dings*

EEN DYSENTERIE-EPIDEMIE IN 1702

Het is een bekend feit dat na de definitieve verdwijning van de pest uit de Nederlanden (ca. 1670), andere epidemieën hun dodelijke spoor door dit gebied zijn blijven trekken. Tot in de Franse tijd stond de "rode loop" of dysenterie hierbij voorop¹. Uit de begraafregisters van de St. Martinusparochie van Venlo (over de periode 1684-1796) blijkt dat deze ziekte in 1702 zeer hard heeft toegeslagen. De hevigheid van deze dysenterie-epidemie in de Maasstad is reden om er in het nu volgende artikel nader op in te gaan. Hierbij zal ik proberen de desastreuze gebeurtenis in Venlo te plaatsen in een groter, Limburgs kader.

Bacillaire dysenterie is een besmettelijke ziekte die overal in de wereld voorkomt, in tegenstelling tot amoeben-dysenterie die zich meer beperkt tot de warmere landen.

De verwekkers van de ziekte zijn *Shigella*-bacillen. De verschijnselen zijn een ontsteking van de dikke darm, die gepaard gaat met buikkrampen, diarree, en bloed en slijm in de ontlasting². De militaire chirurgijn D. Kruseman, die in 1781 tijdens een dysenterie-epidemie werkte bij de garnizoenstroepen van Den Bosch, onderscheidde twee gradaties van ziektelidjers. De lichte gevallen hadden buikkrampen gepaard gaande met een bloedige stoelgang (20 à 30 maal per dag) en een wit beslagen tong. Ze waren zonder eetlust, maar ook zonder koorts en meestal waren ze nog op de been. Bij de zware gevallen liep de ontlasting op tot 80 à 100 en meer keren per dag en liet "meest bloed zien, somtijds heele bloedklompen, doch meerendeels bloedig slijm of bloedwater". Het lichaam vermagerde zienderogen bij de zware gevallen, de tong was "met eene witte slijmige korst bezet die somtijds zeer dik was", en deze mensen hadden koorts en waren bedlegerig. Voor hen die de ziekte overleefden lag het keerpunt gewoonlijk op de zevende of achtste dag. Bij de meer ernstige gevallen kon het wel twaalf of dertien dagen duren voor de kentering intrad³. Gedurende al die tijd kende

* Muntstraat 114, 5931 LW Tegelen.

1. H. van Werveke "La mortalité catastrophique en Flandre au XVIIe siècle" in: *Problèmes de mortalité. Colloque international tenu à l'Université de Liège du 18 au 20 avril 1963* 457-464.

2. A. Duranteau, *Medisch Lexicon*, dl. II (Utrecht, 1976), 113-114.

de lijder een pijnlijke bloederige diarree, zoals de Gelderse boer Jan van Schaar uit Dieren, die “gelaboreerd had aan veelvuldige ontlastingen..., en daerbij onder scherp snijdende pijnen door den geheelen onderbuijck... ontlast had eene met veel bloed vermengde vuijlen stinkende stoffe”⁴. Overheidsmaatregelen voor het bestrijden van de ziekte zijn ons uit het begin van de achttiende eeuw niet bekend. Pas in 1779 vaardigde de Venlose magistraat voor het eerst een reces uit met daarin enkele punten waarop gelet moest worden om de rode loop te bestrijden⁵. Dit is volledig in lijn met wat andere overheden deden, want pas na het midden van de 18de eeuw werd er voor het eerst van hogerhand opgetreden tegen de verspreiding van de ziekte. Voor die tijd zag men het als onvermijdelijk dat de ziekte alleen kon worden verjaagd door de eerste koude periode van de naderende winter⁶. In 1702 eindigde de epidemie in november.

Venlo was in 1702 een vesting met een permanent garnizoen. Bovendien was het een handelsstad met een grotendeels katholieke bevolking (ca. 95%). Uit de begraafregisters van de parochiale St. Martinuskerk blijkt dat de Maasstad in het najaar van 1702 is getroffen door een dysenterie-epidemie. Nadat de pastoor door nog onbekende oorzaak vanaf 1 juni van dat jaar geen enkele begrafenis meer had ingeschreven, begon hij twee maanden later, op 1 augustus, met een aparte lijst van mensen die vanaf die dag waren gestorven aan de rode loop⁷. Boven het tweede en derde blad van deze lijst staat “Nomina defunctorum qui sunt mortui tempore decenterria” (namen van de overledenen die gestorven zijn ten tijde van de dysenterie). De reeks namen loopt door tot en met 31 december 1702. Vanaf Nieuwjaarsdag 1703 schreef de pastoor de overledenen weer in het normale begraafregister in. Als we kijken naar het aantal begravenen per week (tabel 1), blijkt dat in Venlo eigenlijk twee dysenterie-epidemieën elkaar hebben opgevolgd. De eerste startte in de eerste helft van augustus. Ze bereikte haar hoogtepunt in de tweede helft van die maand; in de Maasstad werden toen ongeveer zeven mensen per dag begraven. Rond half september nam de dysenterie sterk in

3. H.F.J.M. van der Eerenbeemt “De ‘rode dood’ in Stad en Meijerij van 's Hertogenbosch; een dysenterie-epidemie in de jaren 1779-1793”, *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* 36 (1793) 80.

4. G.J. Mentink, “De rode loop in Gelderland. De dysenterie-epidemie in de jaren 1778-1779 en 1782-1783”, *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 64 (1970) 130.

5. Oud Archief Venlo, no.250 deel 3: magistratsreces van 28 september 1779.

6. C. Bruneel, *La mortalité dans les campagnes: le duché de Brabant aux XVIIe et XVIIIe siècles*, dl. I; (Leuven, 1977) 537.

7. Gemeentelijke Archiefdienst Venlo: Begraafregisters 1684-1796; de lijst bevindt zich achterin het register over de periode 1684-1734.

Tabel 1: Het aantal begravenen per week in Venlo in de dysenterie-periode, augustus-december 1702.

Periode	n	Periode	n	Periode	n
1/8- 7/8	10	19/9 -25/9	4	7/11-13/11	29
8/8-14/8	22	26/9 - 2/10	16	14/11-20/11	14
15/8-21/8	45	3/10- 9/10	35	21/11-27/11	6
22/8-28/8	54	10/10-16/10	47	28/11- 4/12	7
29/8- 4/9	38	17/10-23/10	36	5/12-11/12	11
5/9-11/9	42	24/10-30/10	31	12/12-18/12	4
12/9-18/9	26	31/10- 6/11	24	19/12-25/12	4
				26/12-31/12	6

kracht af; ze leek definitief voorbij. Rond 1 oktober nam de epidemie weer in kracht toe, om pas in de tweede helft van november weg te ebben.

Uit het begraafregister blijkt dat de dysenterie een zware tol eiste in de vijf maanden dat ze in de stad heerste. In totaal stierven er in deze periode te Venlo 511 mensen, waarvan 147 in augustus, en in de vier daarop volgende maanden respectievelijk 102, 162, 71 en 29. In de eerste vijf maanden van 1702 werden er 77 personen begraven in de Maasstad, waardoor het totaal voor dat jaar op 588 kwam. Dat dit zeer veel was, blijkt wel uit het feit dat in de rest van de periode 1684-1796 nooit meer dan 271 mensen per jaar hun laatste adem uitbliezen. Het gemiddelde over de periode 1700-1750 bedroeg (inclusief het rampjaar 1702) 163,9 begravenen per jaar. De hier behandelde epidemie zorgde dus voor een ongekend hoge sterftepiek in de Maasstad. Als we de stedelijke bevolking op zo'n 5000 zielen mogen stellen⁸, komt dit erop neer dat de stad in de vijf epidemie-maanden zo'n 10% van haar inwoners verloor.

Van de 511 namen van slachtoffers van de rode loop, zijn er 187 waarbij de vermelding "kind van" of "filius/filia" staat. Dit is 36,6% van alle overledenen. Dat er zoveel kinderen stierven kwam omdat zij te zwak waren om genoeg weerstand tegen de ziekte te bieden. Daarom bestaat ook het vermoeden dat onevenredig veel arme mensen en bejaarden ten prooi zijn gevallen aan de ziekte. Maar ook mensen uit de elite waren kwetsbaar. De uit tien man bestaande magistraat werd in de dysenterie-maanden uitgedund door het overlijden van drie schepenen: Bruno Antonius Oort (44 jaar),

8. Geschat aan de hand van de aantallen gedoopte kinderen, en aan de hand van: J.F.R. Philips, "Enige aanduidingen omtrent de bevolkingsontwikkeling van de 17e tot het eind van de 18e eeuw in het gebied van de huidige provincie Nederlands Limburg", *Studies over de Sociaal-Economische Geschiedenis van Limburg* 20 (1975) p.1-47.

Tabel 2: Het totaal aantal huwelijken van burgers en militairen in Venlo, 1700-1707.

Jaar	1700	1701	1702	1703	1704	1705	1706	1707
Aantal huwelijken	34	38	43	105	66	33	56	69

Johannes Mathias van Darth (61 jaar), en Petrus Franciscus van Offel (48 jaar). Bovendien stierf Sibilla Agnes van Lith, de 60-jarige tweede echtgenote van schepen en regerend burgemeester Johannes Golt.

In 1703 was er een grote stijging van het aantal huwelijken in de Maasstad (zie tabel 2). Het is niet mogelijk om hierbij een splitsing te maken tussen burgers en militairen. Vanwege de grootte van de stijging moet het duidelijk zijn dat ook het aantal burgerhuwelijken flink toenam in dat jaar. Zo'n toename is normaal na een periode van grote sterfte, door het hertrouwen van weduwen en weduwnaren, en door het beschikbaar komen van een "establishment" — een pachthoeve, een hofstede, een stel machines en gereedschappen in de huisindustrie — zonder welke een huwelijk in de samenleving ten tijde van het Ancien Régime ondenkbaar was⁹.

De dysenterie-epidemie van 1702 bleef niet beperkt tot de stad Venlo. Onderzoek in de begraafregisters van een groot aantal Limburgse parochies toont aan dat de ziekte in de gehele provincie heeft geheerst, van Gennep tot Geleen, en van Weert tot Gulpen (zie tabel 3). Nergens echter bereikte de epidemie zo'n verwoestende kracht als in Venlo. Deze Maasstad was ook de enige plaats waar twee dysenterie-golven elkaar opvolgden¹⁰.

Het bepalen van de begindatum van de rode loop in de getroffen plaatsen is moeilijk. Soms vermeldt de pastoor bij de overledenen of ze aan dysenterie gestorven zijn. In Geleen bijvoorbeeld vermeldde de parochieherder dat alle personen die tussen 14 september en de jaarwisseling in het begraafregister waren ingeschreven, aan de dysenterie waren overleden.

Bij gebrek aan dergelijke informatie moet worden gekeken naar de dag waarop voor het eerst iemand sterft in een serie met een hogere overlijdensfrequentie dan normaal. Dit levert dan een begindatum op met een redelijke waarschijnlijkheid. Het blijft dan natuurlijk nog altijd goed mogelijk dat de epidemie eerder of later is begonnen.

De loop van de dysenterie-epidemie van 1702 door Limburg is dus niet exact aan te geven. Ze is wel te schetsen in enkele grove lijnen. De eerste twee weken van augustus heerste de besmettelijke ziekte in Venlo, en in Gennep en Heyen in het uiterste Noorden van de provincie. In de tweede helft van de

9. M.W. Flinn, *The European demographic system 1500-1820* (Brighton, 1981) 20-21.

10. Zie p.8 voor een verklaring hiervan.

Tabel 3: De aantallen begravenen in een aantal plaatsen in Limburg, mei 1702 – april 1703. De plaatsen zijn van noord naar zuid geordend, en van west naar oost.

	M	J	J	A	S	O	N	D	J	F	M	A	Totaal aantal begravenen	Aantal inwoners (8)	Percentage begravenen
Gennep N.H.	1	1	0	8	10	1	1	0	0	0	0	0	22		
Heyen	0	0	0	9	1	0	1	0	2	0	0	0	13		
Bergen	0	1	4	2	13	5	0	0	0	1	2	6	34	450	7,6
Wanssum	0	0	0	2	5	2	0	0	0	1	0	0	10	300	3,3
Venray	4	4	7	21	47	38	3	8	7	5	5	5	154	4300	3,6
Horst	0	3	0	2	33	55	17	10	12	8	3	4	147	2500	5,9
Broekhuizen	0	0	0	0	0	6	2	1	—	—	—	—	9	250	3,6
Broekhuizenvorst	3	0	0	0	0	5	1	0	1	0	1	0	11	350	3,1
Arcen	0	1	0	2	20	13	1	2	0	1	0	1	41	700	5,9
Venlo	19	—	—	155	102	162	71	29	29	16	19	15	617	5000	12,3
Tegelen	2	1	0	2	3	3	2	0	1	4	2	0	20	420	4,8
Helden	2	1	2	4	34	28	16	1	4	4	2	2	100	1900	5,3
Roggel	0	0	0	0	9	15	5	2	2	2	0	2	37		
Heythuizen	3	0	2	4	42	13	5	1	0	1	2	2	75		
Weert	3	2	0	29	176	74	25	9	9	8	2	3	340	5500	6,2
Swalmen	3	2	0	0	3	26	7	6	1	2	4	4	58	1050	5,5
Horn	0	0	0	1	0	4	2	0	5	2	0	1	15		
Heel	2	0	0	0	1	9	3	3	3	0	1	2	24		
Stevensweert	2	3	2	0	0	14	7	3	3	1	2	1	38	600	6,3
Montfort	0	1	0	0	2	8	3	1	3	3	4	0	25	320	7,8
Echt	0	1	2	3	3	21	13	6	5	0	1	3	58	1800	3,2
Limbricht	0	0	0	0	9	0	2	0	0	2	0	0	13		
Elsloo	1	0	0	1	8	9	4	1	1	0	1	2	28		
Geleen	2	2	1	1	11	33	9	1	1	3	4	5	73	1500	4,9
Schinnen	3	0	1	1	7	23	4	1	1	4	2	2	49	1350	3,6
Hoensbroek	0	0	0	0	1	2	2	0	0	0	0	0	5	700	0,7
Brunssum	1	0	0	0	0	4	2	0	0	1	1	1	10	600	1,7
Berg en Terblijt	1	0	1	0	2	1	5	0	1	0	3	3	18		
Valkenburg	0	1	0	0	0	3	0	1	1	0	1	0	7		
Kerkrade	0	5	2	1	4	4	8	5	1	1	3	5	39	1200	3,3
Simpelveld	3	2	1	3	4	8	8	1	0	1	2	3	36	1350	2,7
Gulpen	1	1	0	0	24	2	2	2	5	5	4	2	43	1000	4,3
Epen	0	0	0	0	0	4	0	0	1	0	0	0	5		
Vaals	—	—	—	2	2	6	1	1	2	0	0	2	16	500	3,2

maand verspreidde de epidemie zich over de rest van Noord-Limburg. In september drong de rode loop ook door tot Midden- en Zuid-Limburg. In het Zuiden had ze niet meer zo'n grote kracht als in het Noorden, want er vielen opmerkelijk minder mensen ten prooi aan de ziekte (zie tabel 3). De dysenterie was er echter wel terdege aanwezig, zoals blijkt uit de vermeldingen in de begraafregisters van de zuidelijke parochies.

Op basis van het voorafgaande kunnen we met de nodige voorzichtigheid stellen dat de rode loop in 1702 grofweg gezegd van Noord naar Zuid door Limburg trok. Haar oorsprong hoeven we waarschijnlijk niet in deze provincie te zoeken, want begin juli heerste de epidemie al in Nijmegen¹¹, en in de zomer ook in het Duitse Kleef¹². Of de rode loop ook verder buiten Limburg heeft geheerst is nog een open vraag. In ieder geval drong ze niet door tot Maastricht of het gebied van de Basse-Meuse, gelegen tussen Maastricht en Luik¹³.

Een belangrijke factor voor het ontstaan van een dysenterie-epidemie was het weer. Een warme, droge zomer betekende een verlaging van het grondwaterpeil, waardoor toegang tot vers water moeilijker werd. Het stilstaande lage water dat overbleef in beekjes en bronnen werd snel van slechte kwaliteit. Hiermee was een voedingsbodem voor de dysenterie geschapen, aangezien de hygiëne veel te slecht was om de mensen hiertegen te beschermen¹⁴. In 1702 was er in ieder geval in het gebied van de Basse-Meuse sprake van een hete, droge zomer¹⁵. Dit weerbeeld zal waarschijnlijk hetzelfde geweest zijn in Limburg, waardoor de kans aanwezig was dat er rode loop zou uitbreken.

De kans op het uitbreken van een epidemie was groter naarmate de bevolking vatbaarder was voor ziektes. De weerstand van het menselijk lichaam daalt

11. "Tandem de morbo dysenterico, qui anno 1702, hic (= in Nijmegen) grassatus fuit, e catalogis formularum, qui in pharmacopoliis adservantur, colligere potui, illum cepisse sub initium mensis Julii & ad finem Novembris durasse." Citaat uit: Jo Hartm Degneri, *Historia medica de dysenteria bilioso-contagiosa quae MDCCXXXVI Neomagi et in vicinis ei pagis epidemice grassata fuit* (Neuremberg, 1740).

12. J. Wepfer (praes. de Hennin), *De dysenteria, praecipue maligna, et speciatim ea, quae per aestatem et autumnum anni 1702 in Clevia et vicinis regionibus grassata est* (Duisburg, 1703).

13. A.G.H. Kemp, "Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht tot 1830" in: *Miscellanea Trajectensia* (Maastricht, 1962) 339-362. M.P. Gutmann *War and rural life in the early modern Low Countries* (Assen, 1980) 155.

14. Bruneel, *La mortalité dans les campagnes*, I, 521-522. De Venlose Annunciatenzusters hadden het vermoeden dat drinkwater de besmetting kon overbrengen, want alleen door gebrek aan andere dranken lieten ze zich met veel tegenzin overhalen om gewoon water te drinken tijdens het beleg van Venlo in 1702; zie "Beleg van Venlo in 1702", *De Maasgouw* 2 (1880) 352.

15. Gutmann, *War and rural life*, 225.

in tijden van voedseltekort. In Venlo was er in de herfst van 1701 en de winter en herfst van 1702 mogelijk sprake van een voedseltekort, want de prijs van een malder rogge bedroeg in die periode 10 à 11 gulden, terwijl dit gemiddeld 6 à 7 gulden was in de herfst van de periode 1700-1750¹⁶. Het is zeer wel mogelijk dat de bevolking in de herfst van 1702 nog enigermate was verzwakt door de voorafgaande periode van voedseltekorten, en daarom vatbaar was voor de rode loop.

Zoals we al gezien hebben is de dysenterie-epidemie niet in Limburg ontstaan, maar ten noorden hiervan, mogelijk in de regio Nijmegen-Kleef. De besmettelijke ziekte moet daarom op de een of andere manier zijn overgebracht naar onze provincie. Een zeer belangrijke factor in de verspreiding van de rode loop waren de verplaatsingen van militaire eenheden (waardoor het ook wel de soldatenziekte werd genoemd)¹⁷. De soldaten zorgden niet alleen voor de mogelijkheid tot besmetting, maar in belangrijke mate ook voor het ontstaan van de ziekte. Een grote concentratie soldaten in de streek leidde namelijk tot een sterke daling van de voedselvoorraden in dat gebied. Dit kon leiden tot voedseltekorten voor de bevolking, waardoor deze vatbaarder werd voor de dysenterie¹⁸.

Een zeker verband tussen militaire aanwezigheid en het bestaan van een dysenterie-epidemie in 1702 valt niet te ontkennen. In dit jaar brak namelijk de Spaanse Successieoorlog uit, en Limburg was het belangrijkste strijdtoneel in de beginmaanden. Ten tijde van het ontstaan van de rode loop in Nijmegen (begin juli) was in en om deze stad sprake van een verhoogde militaire aanwezigheid: vijandelijke legers lagen vlak bij de stad tegenover elkaar. Op 25 juli begon het geallieerde leger vanuit Grave met een tocht naar het Zuiden. Deze opmars eindigde op 29 oktober met de verovering van Luik. Bij een vergelijking van de ontwikkeling van het krijgsveld en de verspreiding van de dysenterie blijkt dat er in beiden een zuidelijke beweging zat, maar dat de epidemie er eerder was. Mogelijk is de rode loop daarom veroorzaakt door de verhoogde Franse militaire aanwezigheid in het gebied dat het belangrijkste strijdtoneel zou worden. Dat er een ziekte heerste in het Franse leger blijkt uit een brief van Marlborough, de opperbevelhebber van de legers der verbondenen: "...their army (= het Franse leger) being much sicker than ours"¹⁹. De geallieerde strijdmacht was echter ook niet onge-

16. P.J.G. Hoebers, *Venlo in de eerste helft van de 18e eeuw, 1702-1752* (doctoraalscriptie Nijmegen, 1967) 148-152.

17. Eerenbeemt "De 'rode dood'" 78-79. Voor de relatie tussen militairen en dysenterie, zie ook: G. Hectors, *Een historisch-demografische studie van een Kempense plattelandsgemeenschap; Kalmthout op het einde van het Ancien Régime (1678-1828)* (Luik, 1979) 93.

18. Gutmann, *War and rural life*, 166-168.

19. W.S. Churchill, *Marlborough: his life and times*, dl. II (Londen, 1934) 145. Brief van Marlborough aan Godolphin d.d. 7-9-1702.

schonden gebleven door de rode loop. De Nederlandse generaal Jacob van Wassenaer-Obdam schreef in de nacht van 5 op 6 oktober: "Il faut sçavoir de plus que les bataillons sont extrêment diminués par tant des sièges, fatigues et maladies qui ont fortement régné, surtout la dysenterie dont i'ay mesme eu 5 ou 6 domestiques atteints et 3 encor présentement fort mal"²⁰. Tot slot wil ik nog even terugkomen op de twee elkaar opvolgende golven van dysenterie in Venlo. De eerste aanval van rode loop werd in deze Maasstad waarschijnlijk veroorzaakt door dezelfde factoren die overal elders in Limburg zijn aan te wijzen als mogelijke oorzaken. Nog voor het beleg van de stad (dat duurde van 30 augustus tot 23 september) kreeg de epidemie greep op Venlo door voedseltekorten in de voorafgaande winter, en door de verhoogde Franse militaire aanwezigheid. De tweede ziektegolf ontstond vlak na de inname van de stad. Mogelijk werd deze veroorzaakt door de nieuwe verzwakking van de bevolking als gevolg van de insluiting die bijna een maand heeft geduurd. Venlo is de enige plaats in dit strijdgebied geweest die zo lang is belegerd. Dit kan er een verklaring voor zijn waarom nergens elders de dysenterie tweemaal achter elkaar haar kop opstak en zo genadeloos hard toesloeg als in deze Maasstad.

SUMMARY

A dysentery-epidemic in 1702

In 1702, the town of Venlo (province of Limburg), with a mainly catholic population (95%), was struck by a dysentery-epidemic. From the register of deaths of the catholic parish of St. Martin it appears that 511 people died from August until December of that year. This was about 10% of the inhabitants.

The epidemic was not limited to Venlo. Research in the registers of deaths in a large number of parishes in Limburg shows that the disease reigned in the whole of the province. The epidemic started outside Limburg. In July, dysentery reigned in the neighbourhood of Nijmegen and the German city of Cleves. In August it spread to the northern part of Limburg. The next month the middle and southern part of the province were reached, although the epidemic lost in strength. In most places the disease lasted until the cold weather of November.

An important factor in the origin of the dysentery-epidemic was the hot, dry summer of 1702. This caused a deterioration of the water-quality. The population was in a poor physical condition because of food-shortages in the preceding autumn and winter. The food-situation was worsened by a large concentration of soldiers. In 1702, Limburg was a major theatre of operations in the War of Spanish Succession. An important factor in the

20. *De briefwisseling van Anthonie Heinsius 1702-1720*, A.J. Veenendaal jr. ed., (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, grote serie no. 158, 462, brief van van Wassenaer-Obdam aan Heinsius, d.d. 5-6 oktober 1702.

spreading of the dysentery was the movement of the armies. This movement ran almost parallel with the spreading of the disease.

A remarkable thing for Venlo was the fact that there, two dysentery-attacks followed one another. The first was brought about by the above-mentioned causes. The second probably was the result of a siege which lasted for almost a month. This siege once more made the inhabitants vulnerable.